

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA VA MAKTAB
TA’LIMI VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІНДЕ ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТ МӘСЕЛЕЛЕРІ:
ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**
халықаралық ғылыми-практикалық конференция
15 ноябрь, 2023 жыл

**HOZIRGI TA'LIM JARAYONIDA TIL VA ADABIYOT MASALALARI:
TRANSFORMATSIYA VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI**
xalqaro ilmiy-amaliy anjuman
15 noyabr, 2023 yil

**ISSUES OF LANGUAGE AND LITERATURE IN MODERN EDUCATION
SPACE: TRANSFORMATION AND DEVELOPMENT TRENDS**
international scientific and practical conference
November 15, 2023

ТАШКЕНТ

«HOZIRGI TA'LIM JARAYONIDA TIL VA ADABIYOT MASALALARI: TRANSFORMATSIYA VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI» mavzusidagi Xalqaro miqiyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari (15 noyabr, 2023 yil) – T: TDPU, 2023.

Ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plamida xorijiy va respublikamizning yetakchi olimlari, soha mutaxassislari, ilmiy tadqiqotchilar, magistrLAR va talabalarning maqolalari o'rin olgan.

Tashkilotchi:

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Taqrizchilar:

Burhanova F. – Toshkent davlat pedagogika universiteti, “O‘zbek adabiyotini o‘qitish metodikasi” kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (Ph.D)

Tortkulbayeva T. – Nukus davlat pedagogika instituti, “Qozoq tili va adabiyoti” kafedrasi dotsenti (Ph.D)

Mas’ul muharrir:

Abduvalitov N.B. – p.f.f.d. (Ph.D)

Tahrir hay’ati:

Abduvalitov E.B. – p.f.d. professor

Duysabaeva D.U. – dotsent

Sayfullayev B.N. – o‘qituvchi

Yusupov B.B. – o‘qituvchi

Bazarbayeva R.A. – o‘qituvchi

To‘plamga kiritilgan maqola va tezislardagi ma’lumotlarning haqqoniyligiga mualliflar mas’uldir.

Ushbu to‘plam universitet rektorining 2023 yil, 14 noyabrdagi 333-U sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

беру жүйесіндегі инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану арқылы оқу материалдарын оқытуды бір жүйелікпен үздіксіз жүргізу, оқу-тәрбие үрдісінде оқытуда пәнаралық байланыстардың болуын қарастыру. Педагог жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану барысында өзін-өзі дамытады және қалыптастырады.

Әдебиеттер:

1. Мирзиёев Ш.М. Адамгершілік, мейірімділік, жасампаздық – ұлттық идеямыздың негізгі іргетасы. – Ташкент, 2021.
2. Абдиреймова Т. Қазақ тілін проблемалы оқытудың тиімді жолдары. (Оқу - әдістемелік қолданба) Нөкіс, 2009.
3. Дәулетбаева Ж.Т., Қ.Рай., Нұрышева Г., Рахметова Р. Тілді оқыту: интеграциялық білім мен интеллектуалдық тұлға қалыптастырудың сабақтастары. Алашты, 2014.
4. Дәулетбаева Ж.Т., Исаева Ж.И. Ермекбаева А.Ш. Тілді оқыту мотивациясы. Алматы, 2018.
5. Роджерс Э. Инновация туралы түсінік. – // Қазақстан мектебі, № 4, 2006.
6. Қабдықайыров Қ. Инновациялық технологияларды диагностикалау. – А., 2004.
7. Жүнісбек Ә. Жаңа технология негізі – сапалы білім. – // Қазақстан мектебі, № 4, 2008.
8. Нұрахметов Н. Инновациялық технологияның құрылымы. – А.: Өркен, 2007.
- Көшімбетова С. Инновациялық технологияны білім сапасын көтеруде пайдалану мүмкіндіктері. – А.: Білім, 2008.
9. Мыңбаева А.К., Садуақасова З.М. «Оқытудың инновациялық әдістері, немесе сабақты қалай қызықты өткізуге болады»: Оқу құралы. – Алматы, 2010.

Aliqulova H.Q.,
katta o'qituvchi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

E-mail: aliqulovahulkar@gmail.com

NIKOH TO'Y QO'SHIG'INING QIYOSIY TIPOLOGIK TAHLILI

Yor-yorlarning poetik xususiyati qozoqlarda va o'zbeklarda ham birday ijro o'rniga qarab o'zgarib boradi. Masalan, har ikki xalqning to'y qo'shiqlarida aynan qizni yupatishga e'tibor berilgan bo'lsa, bu jarayonda ma'lum ma'noda ikki tomonning ishtiroki ko'zga tashlanadi. O'zbeklarda aynan aytishuv tarzda ijro aspektlari ko'zga tashlanmasa-da, ammo yangalarni ham kuyovning, ham kelinning nomidan qo'shiq kuylashida bu holatlar namoyon bo'ladi. Qozoqlarda esa ikki tomonning aytishuvi qizni noaniq taqdirga ko'ndirish va uning dard-alamini kuylashga qaratilgan. Keyinchalik har ikki xalqning qo'shiqlarida aytishuv shakli emas, asosan, ikki tomonning birgalikda ikki yoshga baxt, chiroyli hayot tilash, yangi hayot bilan tabriklash ijrolari shakllangan.

Құтты болсын тойларың, замандастар, жар-жар,
Жаңалыққа жар болып, қадам бастар, жар-жар.
Бірге аттаған босаға берік болсын, жар-жар,
Үйлеріңе құт-бақыт келіп қонсын, жар-жар.

O'zbeklarda:

Qutlug' bo'lsin to'ylari, yor-yor, yorone,

Teng tushibdi bo‘ylari, yor-yor, yorone.
Baxtli kelin-kuyovning yor-yor, yorone,
Bir xil orzu-o‘ylari, yor-yor, yorone.

Biroq, xalqning turmush tarzi, urf-odatlarini doimiy ravishda o‘zib boradi va o‘zgarib turadi, shuning uchun qo‘shiqlarning mazmuni, poetik ifodasi ham o‘zgarishlarga duch keladi. Fanda bir xil qarashlar natijasida marosim qo‘shiqlarini qat’iy bir guruhlarda jamlash ham u qadar o‘zini oqlamaydi.

Bu borada “Xalq o‘zaki ijodi” kitobida berilgan “Үйлену салтындағы беташар, тойбастар, жар-жар өлеңдерінің мазмұны мен мәні өзгеріп, жаңаша сипат иеленді. Мысалы: көне салттардағы жар-жарды қыздың аулында айтып, жігіттер жағы қызды жұбататын болса, ендігі жерде жар-жар қыз үйінде емес, екі жақ бірігіп жасайтын тойда айтылатын дәстүрге айналды. Және жиналған жұрт екіге жарылмай бірігіп, жас жұбайларға ізгі тілек тілеп, пайдалы ақыл-кеңес ұсынады:

Жаңа барар босаған
Мықты болсын, жар-жар.
Тандап тапқан қосағың
Құтты болсын, жар-жар.
Махаббаттың желегі
Желбіресін, жар-жар.
Адалдықтың ақ гүлі,

Мөлдіресін, жар-жар”[8.771], – kabi ma’lumotlar ham yuqoridagi janrning ijro o‘rniga qarab mazmun-mohiyatan o‘zgarishi mumkinligiga ishoradir.

Yor-yorlarning mantiqiy izchilligi to‘y marosimidagi voqealarning zanjiri bilan bog‘liq jarayondir. Bu holat o‘zbek to‘ylarida yagona “yor-yor”, “kelin salom”, “xush keldingiz” qo‘shiqlarida izchil shaklda aks etsa, qozoqlarda o‘tkaziladigan nikoh to‘y marosimlarida ijro etiladigan “той бастар”, “сынсу”, “жар-жар”, “аужар”, “жупату”, “беташар”, “айт келин” qo‘shiqlarida to‘y voqealari go‘yo sahna ko‘rinishi kabi ketma-ketlikda namoyon bo‘ladi.

Bo‘lajak kelinning o‘y-kechinmalari, orzu-umidlari, kelajak hayotidan xavotiri to‘rtliklarda jonli ko‘rinishda, hech qanday soxtalikka yo‘l qo‘yilmagan holda aks etadi. Misralardagi o‘xshatishlar, o‘ziga xos qochirimlar, badiiy so‘z san’atining xalqona ifodasi buni asoslaydi.

Men otomding uyida,
Meymon edim, yor-yor.
Oltin sandiq ustida,
O‘ynor edim, yor-yor.

Yoki:

Uy oynolma mayizdi,
To‘ktim oto, yor-yor.
Ko‘p ko‘rganing men bo‘som,
Kettim oto, yor-yor [7.8].

Qozoqlarda:

Ақ киізді жауамын түңлік қылып, жар-жар-ау,

Қызды құдай жаратқан мұңлық қылып, жар-жар-ау.
Қызы болмай әкемнің ұлы болсам, жар-жар-ау,
Өз елімде жүрер едім билік қылып, жар-жар-ау [8.25].

Kelinning hasrati, iztirobi, albatta, birinchi navbatda ota uyidan ketish bilan bog'liq bo'lmoqda.

Qozoq jar-jarlarida bu holat o'zbek yor-yorlariga o'xshab alohida to'rtliklarni tashkil etmaydi. Kelinning iztiroblari asosan to'y o'lanlari sirasiga kiruvchi *syinsu* qo'shiqlarida o'ziga xos tizimda kuylanadi.

Iztiroblarning asosiy sabablaridan biri yot (sinalmagan) elga borganda kelinni kutayotgan yangi hayot yoki yangi xonadon egalarining munosabatlari tizimida ko'zga tashlanadi.

Shildir-shildir qamishga,
Sirg'om tushdi, yor-yor.
Sinolmog'an jigitga,
Singlim tushdi, yor-yor [7.7].

Сылдыр-сылдыр қамысқа,
Сырғам түсті, жар-жар-ау,
Сынамаған жерлерге,
Сінлім түсті, жар-жар-ау.

Yuqoridagi "Shildir-shildir qamishga" misrasi bilan boshlanuvchi to'rtliklar o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz yor-yorlarida birday uchraydi. Bu ifodaning takrorlanishi, "Yor-yor" qo'shig'ining etno-genetik kelib chiqish tarixi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Qadimda ajdodlarimiz ko'chmanchi bo'lib, chorvadorlik bilan shug'ullanishgan. Ularning hayot tarzi asosan suv bo'ylarida o'tgan. Bu holat, ularning maishiy-turmush tarzi va dunyoqarashlari bilan uzviy bog'liq marosimlari, urf-odatlar, qo'shiqlarida aks etmasligi mumkin emas. Misralardagi "qamish" so'zi ma'lum ma'noda, shunga urg'u berilmoqda.

Yangi xonadon va uning egalari bilan bog'liq o'y-kechinma, xavotir, hadik:

O'z atangni yeshigi, ipak yeshik, yor-yor,
Kirsang-chiqsang chochingni, silar yeshik, yor-yor.
Qaynotangni yeshigi, changal yeshik, yor-yor.
Kirsang-chiqsang chochingni, yular yeshik, yor-yor [7.14].

Bunday solishtirishlar o'zbek yor-yorlarida o'zgacha, qozoq jar-jarlarida o'zgacha ifodalanadi. Jar-jarlarda asosan, o'z ota-onasi, jigarlari, qavm-qarindoshlarining o'rnini hech kim (kuyovning ota-onasi, qavm-qarindoshlari) bosa olmasligi tizimli ravishda gavdalanadi.

Есік алды құба тал, майда болсын,
Жар-жар-ау,
Ақ бетімді көретін айнам болсын,
Жар-жар-ау,
Қайын атасы бар дейді осы қазақ
Жар-жар-ау,
Айналайын әкемдей қайдан болсын,
Жар-жар-ау [8.23].

Yuqoridagi to‘rtlik davomiy dialog shaklga ega bo‘lib, qolgan davomiylikda ota, ona, aka, yanga, uka, singil – o‘zga xonadonda topilmasligi kuylanadi. “Есік алды қара су майдан болсын, жар-жар-ау, Ақ жүзінді көрерлік айнама болсын, жар-жар-ау” misralari takrorlanib, keyingi misralarda oila a‘zolarining o‘rni almashib boradi. Dialogning davomi sifatida yigitlar, yoki qarshi tomon:

Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар!

Қырқ кісінің ақылы ханда болар, жар-жар!

Әкем-ай деп жылама, байғұс қыздар, жар-жар!

Әкең үшін қайын атаң онда болар, жар-жар! [3.67]

– deb, kuylashadi. Qadimda jar-jarlarning ikki ko‘rinishdagi ijrosi kuzatilgan. Ya‘ni: “Бір толарсақ, бір тобық санда болар, жар-жар! Қырқ кісінің ақылы ханда болар, жар-жар!” misralarining o‘rniga “Алып келген базардан, қара насар, жар-жар! Қара құйрық сәукеле, шашың басар, жар-жар!”, – deb aytilgan. Yoki, “Есік алды құба тал, майда болсын, ақ бетімді көретін айнама болсын” (Qarang: M.Ғабдуллинда “Есік алды қара су майдан болсын, жар-жар-ау, Ақ жүзімді көргендей айнама болсын, жар-жар-ау” shaklida) misralari “Жазғытұры ақша қар жаумақ қайда, Құлын-тайдай айқасқан оң жақ қайда”, deb ham ijro etilgan.

A.Baytursinovning fikricha[1.12], jar-jarlardagi qaytarilib aytiladigan misralar avvaldan qoliplashib qolgan. Bunday holat og‘zaki adabiyotning mavsum qo‘shiqlari yoki epik janrlarda ham uchrasa-da, ammo jar-jarlarda yagona tizimda uzoq o‘tmishlardan buyon saqlanib qolgan. Buni biz V.Radlov [4.760] yozib olgan jar-jar namunalari bilan solishtirganimizda, aynan yaqin o‘tmishda yozib olingan jar-jar to‘rtliklari birday ekanligini kuzatdik.

S.Seyfullinning ta‘kidlashicha, avvallari jar-jar aytishuvlarini qiz tomon va yigit tomondan vakillar kuylagan bo‘lsa, keyinchalik esa, qiz va yigitning o‘zi ijro etgan. Bunda aytishuvning yuqoridagi o‘xshash qaytarmali qoliplanishi buzilib, yangicha tarmoqlanishlar ham paydo bo‘lgan [6.92].

Жігіт:

Жердің сәні болмайды ел кеткен соң, жар-жар-ау,
Жүк көтермес қара нар бел кеткен соң, жар-жар-ау.
Кетерінде сіңіліңе тапсырып кет, жар-жар-ау,
Өгейсітіп жүрмесін ер жеткен соң, жар-жар-ау.

Қыз:

Бір қамшым бар қолымда жез бауырлақ, жар-жар-ау,
Ілікпедім өсекке сөзді ауырлап, жар-жар-ау.
Ісің еске түскенде, беу замандас, жар-жар-ау,
Жатамын да жылаймын жер бауырлап, жар-жар-ау [5.7].

O‘zbek yor-yorlarida bunday qaytariqlarni asosan “hay-hay o‘lan” bilan boshlanuvchi to‘rtliklarda ko‘ramiz. Masalan, “Hay-hay o‘lan, jon o‘lan, jonim qizim, yor-yor”, “Hay-hay o‘lan, jon o‘lan, otasizim, yor-yor”, “Hay-hay o‘lan, jon o‘lan, oy kabi to‘l, yor-yor”, “Hay-hay o‘lan, jon o‘lan, tuzliqda tuz, yor-yor”, “Hay-hay o‘lan, jon o‘lan, hay dalaga, yor-yor” kabi.

Xulosa qilib aytganda, yor-yor qo'shiqlari semantik jihatdan kategorial kompleksdan tashkil topgan. Bunday qo'shiqlar quyidagi ma'noviy uzvlardan iborat: Ya'ni, **i+s+o=h** shaklida namoyon bo'ladi. Ya'ni, o'zbek va qozoq xalqlari nikoh to'y marosimida bugungi kungacha (ma'lum o'zgarishlarga yuz tutgan bo'lsa-da) saqlangan yor-yorlarda bo'lajak kelinning **iztirobi→sabab→oqibat=hadik** kabi falsafiy kategoriyalar qo'shiq matnlaridagi mantiqiy izchillikni ta'minlashga xizmat qiladi. Faqatgina ijro o'rni va ijro usuliga (ba'zida ijrochilarga) ko'ra farqli xususiyatlari areallik jihatdan o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Адабиётлар:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы. Атамұра. 2003. - Б.133.
2. Бабалар сөзі. Жүзтомдық. Т.90: – 507 б.
3. Нысанбаев Ә. Екі мыңжылдық дала жыры. Алматы. 2000. 752-б.
4. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих южной Сибири и Джунгарской степи. – 760 с.
5. Матыжанов К.С., Айтбаева А.Б. Қазақтың үйлену-ғұрып жырлары: этнографиялық астары мен жанрлық саралануы. Хабаршы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. №1 (67). 2019.
6. Сейфуллин С. Шығармалары, – 92 б.
7. Тұхлиев Б., Шералиев Э., Аликулова Х. Ёр-ёрлар. –Т.: 2009. –109 б.
8. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Хрестоматия. Алматы. 1974. – 225 б.
9. Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклорлық кезеңі. 1-том. Алматы. 2008. -813 б.

Айтбаева Г. Е.,

Гүлістан мемлекеттік педагогика институты аға оқытушы
Гүлістан, Өзбекстан

**ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚ – ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ АСА МАҢЫЗДЫ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫНЫҢ БІРІ**

Жер бетінде өзіндік ерекше мәдениеті, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы бар түрлі ұлттар жасап келеді. Жер жүзінің адамдары, тереңнен үңілсең, бір-бірімен жіпсіз байланыста жасап келеді. Осындай қарым-қатынасты одан әрі нығайта түсу үшін, біріншіден, толеранттылық, яғни бауырмалдық кажет-ақ. Адамдардың бір-бірінің нәсіліне, ұлтына, жынысына, жас ерекшеліктеріне карамай, өзара сыйласуға ұмтылуын – адамзаттың үлкен жетістігі деп бағаланады.

Толеранттылыққа, төзімділікке, ынтымақтастыққа, өзара келісімге ұмтылу – жер жүзінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, адамдардың бостандығы мен құқығын сыйлауға, бақытты өмірге қадам басуға мүмкіндік береді.

Толеранттық түсінігі уикипедияда төмендегіше беріледі: толеранттық (лат. *tolerancia* – төзімділік) – өзіндік айырмашылықты, өзгешелікті, ерекшелікті мойындау, басқа түрлерге төзімділікпен қарау, өзге сенімдегі, көзқарастағы, әрекеттегі кісілердің таңдау құқын құрметтеу, қақтығыстарды өзара сұхбат пен келісім арқылы шешу жолын қарастыру, зорлық күшке жүгінбеу, дәрекі не мәдениетсіз амалдарды қолданбау, кешірімшіл және

МУНДАРИЖА

Қирғизбаев А.К. Шарафли ўтмиш ва порлоқ келажак.....	3
Hamidjon Xomidiy. Ilm – odob o‘chog‘i.....	4
Абдувалитов Е.Б. Бір шаңырақ астында.....	6
Қалдыбаев Т. Дастантану – ғылымның маңызды саласы.....	10
Мыңбаев Н.Ж. Түркі халықтарының этникалық және этнонимдік жүйелері пантопохронияда.....	16
Рақымжан Тұрысбек. Отандық білім һәм Ы.Алтынсарин мұрасы.....	22
Қалдыбекова А.С. Мағжан Жұмабаев – қазақ педагогикасының негізін қалаушы.....	28
Молдасанов Е.М. Таңжарық Жолдыұлы шығармаларының тілдік ерекшеліктері, тілдік тұлға шығармашылығын зерттеуде ескеретін мәселелер.....	32
Әділбек А.М., Мағзұмбекова Ә.Қ. С.Сейфуллин шығармаларындағы бірыңғай мүшелердің жалпылауыш сөздермен қолданылуы.....	39
Сыздықбаев Н.А. Развитие казахской прозы конца XX-начало XXI Века (Обзор)	44
Бакбергенова Р.Қ., Нүптекеева Г.Б. Жаһандану жағдайында мұғалім құзыреттілігін қалыптастырудағы алаш зиялыларының ой-тұжырымдары.....	48
Айтбаев Д. Өзбек тілі интонациясы және сөйлем құрылымы.....	54
Адилова Г.А. Қазақ тіліндегі сәукеле атауының этнолингвистикалық сипаты.	57
Сапарбаева А.М. Коммуникативные задачи и сопоставительный анализ поговорок и пословиц в русском и казахском языках.....	60
Дуйсабаева Д.У., Игамкулов М. Лингвомәдениеттану – әлемнің тілдік бейнесін сипаттайтын ғылым.....	64
Бөлекбаева Ш.Б. Қазақ фразеологизмдерінің этнографиялық сипаты.....	68
Абдувалитов Н.Б. Абай мен Шәкәрім мұраларындағы рухани сабақтастық мәселелері.....	72
Бурханова Ф. Мустақиллик даври ўзбек адабиётининг янгиланиш жараёнлари.....	76
Abdujabbarova F. “Qutadg‘u bilig” asari tilida paremiologik birliklarning lingvomadaniyxususiyatlari.....	81
Yoqubova S. Anonim xatlarda fonografik hodisalarning voqelanish omillari.....	84
Norova SH.B. Asqad Muxtorning “Chinor” romanida paremalarning badiiy- stilistik xususiyatlari.....	86
Байкабилов У.А. Қазақ тілін оқытуда қолданылатын инновациялық технологиялар.....	89
Aliqulova H.Q. Nikoh to‘y qo‘shig‘ining qiyosiy tipologik tahlili.....	92
Айтбаева Г. Төлеранттылық – қазіргі қоғамның аса маңызды құндылықтарының бірі.....	96
Уразов Б.Т. Қазақ әдебиетін оқытуда ақпараттық технологиялардан пайдалану мүмкіндіктері.....	99